

МИГРАЦИИТЕ В СРЕДНИЯ И ИЗТОЧНИЯ ДЯЛ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ ОТ XV ДО ПЪРВИТЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА XIX В.

Петър Коледаров

Миграциите в средния и източния дял на Балканския полуостров от XV в. до първите десетилетия на XIX в. са твърде сложен процес, в който си взаимодействуват множество фактори. Наред с природните и демографските условия значително влияние оказват и политическите, които създават неестествено развитие на миграциите. С оглед да се намалят специфичните и преки отклонения от естественото популационно изравняване на различните покрайнини ограничаваме нашия преглед до началото на XIX в., тъй като образуването на Сръбското княжество (в 1812 г.), а сетне и на Българското (в 1878 г.) предизвикват нови аномалии в разместването на населението вследствие на притегателната сила на свободния живот по отношение на останалите под властта на султана българи.

Масовите отвлечения, продажби в робство, разселвания, избивания и преселения на север от Дунава, опустошенията по време на въстаническите движения на българския народ и войните на Турция с Австрия и Русия, неравноправното обществено-икономическо положение на поробените, несигурността на правовия ред, тежестта на данъчното облагане, ангарните, реквизициите и рекрутите за еничарския корпус и изобщо гнетът от страна на султанската власт, спахите и пришълците-турци (колонизирани в най-плодородните райони) водели до силното обезлюдяване на низините и свръхнаселяването на планинските и естествено защитени райони.¹

След първия отлив на част от българското население към високите и отдалечени от пътищата места, станал през втората половина на XV в., настъпило краткотрайно и относително стабилизиране. В продължение на един век част от избягалите се завърнали в низините. По-късно с разложението и неудържимия упадък на османската феодална държава, при засилването на експлоатацията, гнета и несигурността, които достигнали своя връх при кърджалийските размирици, бил предизвикан нов отлив към

¹ В. Н. Златарски. *Нова политическа и социална история на България и Балканския полуостров*. С., 1921, с. 15; *Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали*. С., 1953; *История на България*, т. I². С., 1961, с. 266 и сл.; *Македония като природно исторически цяло*. С., 1945, с. 220 и сл., и др.

планините. Той ясно проличава и от пътеписите на чужденците, минали през българските земи. Те свидетелствуват за силно разреждане на населението. За същото съдим и от домашните известия (приписки по книги и летописи), а дори и от простото съпоставяне на броя на селищата и на техните обитатели-християни в турските данъчни регистри от XVII с тези от XV и втората половина на XIX в.²

Ускореното разложение на ленно-спахийската система и зараждането на капиталистически отношения в недра на османския феодален ред през втората половина на XVIII в. съвпада или по-скоро обуславя второто значително възвръщане на българите към низините. То се дължи на ред обществено-икономически и антропогеографски причини: търсене на работна ръка в чифлишките стопанства,³ сезонни пастирски преселения, печалбарство (гурбетчилък), развитие и все по-голямо участие на българите в занаятчийското производство,⁴ а отчасти и в търговския обмен,⁵ обезлюдяване на значителни части от низините вследствие на извършените масови емиграции, разреждане на турския елемент в града и селото в резултат на честни епидемични заболявания и жертви във войните (въпреки масовите и непрекъснати единични помохамеданчвания на българи⁶ и тюркски елементи — лотомци на печенеги, кумани, узи и др.),⁷ пренаселеността на планинските райони и др.

При нормално положение на социално-етническите отношения популационният капацитет на планинските райони се насища по-лесно и увеличеното от естествения прираст население се спуска към низините. Във връзка със създамата се политическа ситуация в Османската империя обаче към началото на XIX в. за свръхнаселените с българи планински райони се откриват възможности за миграция в свободни — незаселени или почти обезлюдени земи в равнините. Това ускорява достигането на нормалните пропорции в капацитета на населеност на исконните и постоянни обиталища в плодородните низини и на временните убежища на българите в слабо-производителните планински райони.

Анализът на горните явления дава възможност да се проследят твърде отчетливо както самият процес на демографското изравняване, така и от-

² За главните два прилива и отлива на българското население от равнините към планинските райони и обратно и за тяхната хронология и причини вж. П. Коледаров. Народностният състав на Драмско до средата на XIX в. ИИИ—БАН, т. 10 (1962), с. 171 и сл. Дадената там аргументация се допълва от проучванията върху колибарските селища в Стара планина. Те показват, че последните са образувани предимно през XVII в. (Г. Гичев. Габрово и Габровско. АПП, г. II (1939—1940), кн. 3—4; Л. Динчев. Колибарските селища в Средна Стара планина. ИБГД, кн. X (1942); Хр. Холнолчев. Населението в Североизточна България, Български диалектен атлас, ч. II, С., 1966, с. 17 и др.).

³ За чифлиците и чифлигарските поселения вж. Д. Косев. Към изясняване на някои проблеми от историята на България през XVIII в. и началото на XIX в. ИПр, г. XII (1956), кн. 3; В. П. Мутафчиева. Към въпроса за чифлиците в Османската империя през XIV—XVII в. ИПр, г. XIV (1958), кн. 1; Хр. Христов. Някои проблеми на прехода от феодализма към капитализма в историята на България. ИПр, г. XVII (1963) кн. 3.

⁴ П. Коледаров. Народностният състав... с. 178—179.

⁵ Д. Косев. Лекции по нова българска история. С., 1951, с. 182; История на България, т. I. Пос. изд., с. 301 и посочената там литература.

⁶ Н. Тодоров. За демографското състояние на Балканския полуостров през XV—XVI в. ГСУ, ФИФ, т. LIII, кн. 3 (1960), с. 225.

⁷ За съдбата на късните тюркски пришълци в Средновековна България вж. В. Маринов. Принос към изучаването на бита и културата на турците и гагаузите в Североизточна България. С., 1956, и пос. литература.

делните взаимодействащи си райони в един общ естествено обособил се ареал, достигащ на запад р. Велика Морава, Копаник планина, р. Бели Дрин,⁸ Източноалбанските планини, Грамос и Пинд, а на юг — Камбуница, Олимп, Халкидическия полуостров и Бяло море, на изток — Черно море и на север — р. Дунав.

Извън общите взаимодействия между различните краища на ареала, които са по-ограничени по брой на преселниците, по-многолюдните или редовни и проследими преселнически движения отчетливо очертават шест вътрешни района на неразривно свързаните помежду си низини и планински краища. Тези вътрешни райони са следните:

1. Дунавската равнина на изток от р. Осъм до Дунавската дельта (приблизително античните провинции Долна Мизия и Скифия) и гъсто заселените колибарски селища части на Средна Източна Стара планина (Троянско, Габровско, Дряновско, Еленско, Поморийско и др.).

2. Дунавската равнина на запад от р. Осъм (т. е. дн. Северозападна България, Тимошка Крайна и Моравско, приблизително античната провинция Горна Мизия) и Западна Стара планина (Тетевенско, Врачанско, Кутловишко, Берковско, Годечко, Висок, сир. дн. Пиротско⁹), вододелната област на р. Българска Морава и Нишава (Трънско, Брезнишко, Босилеградско и др.), Вранянско, Косово поле, Метохия¹⁰ и Северна Македония.¹¹

3. Долните течения на реките Бистрица, Вардар и Струма и западният дял на Беломорската низина (до р. Места), от една страна, и Източноалбанските

⁸ За населението в Моравско вж. А. Теодоров-Блан. Западните български говори. — ПСп, кн. 19—20, 1886; Кр. Мисирков. Значението на моравското наречие — Българ. преглед, г. V, 1908, септ.; същият. Бележки по южнославянска филология и история, Българ. сборка, 1910—1911; А. Иширков. Западните краища на българската земя. С., 1915; Г. Занетов. Западните предели на българската народност. С., 1916; същият. Населението по долината на Велика Морава. С., 1918; И. Иванов. Българо-албанската етническа граница. МПр, г. I, 1924, кн. 4; П. Чилев. Обиколка из албанските селища в Прищепско, Призренско, Дебърско и Охридско. ИИИ в София, г. VI, 1926, кн. 1—4; А. М. Селешев. Славянско население в Албаниа. С., 1931; същият. Диалектологическо значение на македонския топоним. Сб. в чест на Л. Милетич. С., 1933, с. 44 и сл.

⁹ Л. Милетич. Старото население в Североизточна България. С., 1902; Хр. Холнолчев. Населението...

¹⁰ За общността на населението в Косово поле с Македония и Моравско вж. J. von Hahn. Reise durch die Gebiete des Drin und Wardai. Wien, 1869, S. 79—80; A. Haberland. Kulturwissenschaftliche Beiträge von Montenegro und Serbien. Wien, 1917, S. 157; Б. Нушин. Косово, Опис земята и народа. Б., 1902, с. 74, 150; Jов, Василев и Н. Ка исторја града Врања и негово околине. Год. Н. Чулифа, кн. IV, с. 313; А. М. Селешев. Диалектологическо значение... с. 39 и сл.; същият. Полог и зго българско население. С., 1929, с. 407, 410.

¹¹ За миграциите „бугарашин“, „шияци“ и „торлаци“ към запад и северозапад вж. В. Карин. Грам. списи. Съч., т. III, с. 181; Р. Т. Николин. Околина на Београда. Насеља српских земята, кн. II, Б., 1903, с. 903—1104; J. Цвијић. Антропогеографски проблеме Балканског полуострва. Нас. срп. земята, кн. I, с. CLXXXIII, CLXXXVI, CLXLVI—IX и др. Вж. също Г. Занетов. Пос. съч. и Българи на Морава. С., 1914, с. 18, 27 и сл.; Б. Цонев. Резултати от моите изследвания на моравските говори през 1916—1917 г., с. 1931, с. 5 и сл.; Т. Павлов. Българите в Моравско и Тимошко. С., 1931, с. 13, 72 и сл.

планини, Кораб, областите Река, Полог, Скопско, Кумановско, Западномакедонската планинска верига (Костурският край и Преспа), Селечка, Нидже, Дурла, Карадаг, Осоговието, Плачковица, Малешево, Огражден, Пирин и Западните Родопи, от друга страна. Тук наред с факторите от природно и социално-икономическо естество действувал и албанският етнически натиск, извършван под закрилата на султанската власт и бейовете.¹²

4. Южна Тракия (източната част на Беломорската низина и южната част на Марициния басейн с долината на р. Ергене) и средните, източните и южните части на Родопите и Странджа (рупският резерват от старо българско население).¹³

5. Северна Тракия (низината на Горно и Средно Марицината низина, Подбалканските полета и Причерноморието) и Средна гора, южните части на Източна Стара планина, Сакар, Странджа и северните и средните части на Родопите.¹⁴

6. Средна Висока България (Софийското поле, долината на Нишава и Горна Струма) и обкръжаващите планински области — Западна Стара планина (Ботевградско, Годечко), вододелната област на Марица и Искър, Краището, Рила (Самоковско и Станкедимитровско) и Средна гора. Районът е със сравнително по-малко движение, тъй като е бил едно от главните прибежища — резервати на българската нация.

Шестте района са били и в общо взаимодействие. При турското нашествие българското население се отдръпва до известна степен в западна посока, защото най-тежко и продължително пострадали източните български земи. Впоследствие поради албанския етнически натиск и други фактори населението се придвижва, общо взето, на изток. Като пример за това могат да се посочат продължителните и масови преселнически движения на „арнаути“ от Охридско, Костурско, Воденско и други македонски покрайнини в Тракия, Мизия и Добруджа,¹⁵ на „шопи“¹⁶ и „загорци“¹⁷ в Тракия и др.

¹² Македония като природно и стопанско цяло..., с. 220

и сл.

¹³ Л. Милетич. Разоренето на тракийските българи през 1913 г. С., 1918; Г. в. Аянов. Народностният лик на Западна Тракия, Бургас, 1952; същият. Българи в Южна Странджа и съседните области. ИИМБ, т. I (1950); Ив. Батаклиев. Ан. Сп. Разбойников, Ив. П. Орманджиев. Тракия С., 1946; Ан. Разбойников. Народностният образ на Източния дял на Западна Тракия. С., 1941; същият. Кешанска околия. Поселищен и етнографски принос. ИИМ—БАН, кн. VI (1963) и др.

¹⁴ За населението и демографските промени в Югоизточна България вж. Ив. Кочев. Населението в Югоизточна България, Бълг. диал. атлас, ч. I. С. 1964, с. 13—20 и пос. там литература.

¹⁵ За „арнаутите“ вж. Л. Милетич. „Арнаутите“ в Силистренско и следи от новинки в техния говор. — ПСН, кн. 61, 1901, с. 629 и сл.; Д. Яранов. Преселническо движение на българи от Македония и Албания към източните български земи през XV до XIX в. — МПР, т. VII, 1932, кн. 2—3, с. 63—118; Л. Попов. „Гърците“ в Елховско. АПП, т. I, 1938.

¹⁶ За преселения на моравски и други „шопи“ от Средна Висока България на изток вж. Странджа. Географски и исторически проучвания. С., 1938, с. 191—192. Към по-

взаимодействие между шестте района е имало и в другите общи посоки, например на „загорци“ от Североизточна България в Тракия и обратно, на „рупци“ от Странджа в ди. Североизточна България¹⁸ и т. н. Наблюдават се и движения към Моравско от изток на запад (от ди. Северозападна България) и от Нишавско и от юг на север (от долината на Българска Морава, Косово поле и Македония).

Всички тези размествания на населението очертават една обособена общност. Територията, заета от тези взаимодействащи си райони, е свързана в едно естествено етническо цяло, което се явява като ареал на популационно изравняване. В този ареал населението между Мизия, Тракия, Македония, Моравско и Добруджа се прелива, в резултат на което се изключва етническото разпокъсване и обособеното самостоятелно развитие на отделните области. Важен изходен момент в този процес е историческият факт, че това е същият ареал, където се настаняват славните и аитите (племенната група от южните славяни, която влиза като основен компонент при образуването на българската народност през средновековието), които се включват в изграждането на славянобългарската държава и култура.¹⁹

През втората половина на XVIII в. при вътрешните миграции в разглеждания ареал се стига до истинско народностно изравняване и до осъзнаването на общия им произход и език между „хърци“²⁰ или „ерли“, „торлаци“, „елийци“, „гребенци“, „капанци“ и др. в Мизия, „шопи“ в Средна Висока България и Македония, „рупци“, „загорци“ в Тракия, „мърващи“, „торбешчи“, „мнящи“, „бърсящи“²¹ и други местни имена на групи население в Македония.

Чрез спонтанните и масови миграции се ликвидират създадените от социално-политическите условия неестествени популационни отношения между равнините и планинските райони в целия очертан ареал. Те наред със създаването и развитието на стоково-паричните отношения, с общ национален пазар и борбите за културно-национално обособяване активно съдействуват за формирането на българската нация в Новото време.

сочените там топоними следва да се прибави и Белград при Деркос, чиито жители се приема, че са били преселени от османците след превземането на Белград на Дунава. За „шопите“ в Тракия вж. Ив. Кочев. Населението..., с. 16.

¹⁷ Ив. Кочев. Населението..., с. 19. Според нас името произлиза от турското на Старозагорско. — „Зягра“.

¹⁸ Пак там, с. 19. В случая „загорци“ трябва да се разбира съв. значението на общо-българския и славянски термин — приицци отвъд планината.

¹⁹ Д. Ангелов. Формирането на българската народност. С., 1971; П. Коледаров. Името „Македония“ в историческата география (под печат).

²⁰ За името „хърци“ вж. St. Mladenow. Geschichte der Bulgarischen Sprache. Berlin-Leipzig, 1929, S. 320. Любопитна е връзката между същото име, което се среща и сред част от волжските българи. На този факт ми обърна внимание историкът и етнограф от Чебоксари Петър Вл. Денисов.

²¹ В. Къичков. Македония. Етнография и статистика. С., 1900, с. 30 и сл.